قدیم‌ترین مقدمهٔ فارسی بر
سفرنامهٔ ناصرخسرو

از

سیدحسن

رئیس‌قسمت زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پتنه (هند)

مرحوم غنی‌زاده در مقدمهٔ سفرنامهٔ ناصرخسرو چاپ برلین (۱۳٤۱ ه) می‌نویسد که سفرنامه اولاً در پاریس بسال ۱۲۹۸ ه (۱۸۸۱ میلادی) بتوسط چارلس‌شفر مدیر سابق‌السنهٔ شرقیه و ثانیاً در تهران بسال ۱۳۱٤ ه چاپ شده است. ظاهر که مرحوم غنی‌زاده خبر نداشتند که کتاب مزبور در دهلی (هندوستان) نیز بسال ۱۸۸۲ میلادی یعنی یکسال بعد از چاپ شفر طبع و نشر شده بود. پس چاپ ثانی سفرنامه همین چاپ دهلی است.

چاپ دهلی‌سفرنامه از دوحیث اهمیت فراوان میدارد. نخستین اینکه چاپ ثانی کتاب در دنیاست، و دیگر اینکه در آغاز کتاب یک مقدمه‌ای بسیار مبسوط بزبان فارسی از قلم خواجه الطاف حسین حالی افزوده شده است. بعلاوه دو نوشتهای مختصر دیگر هم دارد که از جانب ناشر کتاب محمد یعقوب علی است، یکی از آن بزبان انگلیسی است و دیگری بزبان اُردو ودرهردو نوشتها صاحب سفرنامه و نیز این کتاب را معرفی‌نموده است. در پایان عرض‌ناشر بزبان اردو یک قطعه

تاریخ بفارسی راجع به‌طبع کتاب ازقلم نواب ضیاءالدین خان هم وجود دارد که از قرار ذیل است :

سفرنامهٔ ناصر خسرو است
که گردید طبع اندرین روزگار
به تصحیح وتحریر و دیباچه‌اش
بپرداخت حالیّ حکمت شعار
بود سال اتمام طبع کتاب
« سفرنامهٔ ناصر هوشیار »
۱۲۹۹ ه.

وعبارت برپیش برگ کتاب از قرار ذیل است:

هوالمستعان

سفرنامهٔ ناصرخسرو علوی بلخی

متضمن

حالات سفر ایران و ارمینیه و شام وفلسطین وعراق عرب ومصر واقع سنهٔ ۴۳۷ ه

سوانح عمری مصنف رقمزدهٔ جناب مولانا خواجه الطاف حسین صاحب حالی مدرس اول السنهٔ شرقیه اینگلوعربک اسکول دهلی

حسب فرمایش جناب منشی محمدیعقوب علی صاحب

سنه ۱۸۸۲ ه

در مطبع اخبار خیرخواه هند دهلی باهتمام مهانراین طبع گردید.

مقدمهٔ حالی که در آغاز کتاب است خیلی مفصل و ارزنده است. اهمیتش نه فقط در آنست که نسبت به مقدمهٔ مرحوم غنی‌زاده چهل و دو سال پیش‌تر نوشته شده است و از این لحاظ میتوان گفت که کهنه‌ترین مقدمه‌ایست که بزبان فارسی بر کتاب رقم گردیده است، بل هم ازاینرو خیلی مهم است که مبسوط و مشروح و بعضی انکشافات را حاصل است. مثلاً از این مقدمه معلوم میشود که چاپ دهلی مبتنی برنسخهٔ خطی کتاب است که ابتدائاً در کتابخانهٔ خان اعظم میرزا عزیز کوکلتاش برادر رضاعی شهنشاه جلال‌الدین اکبر فرمانروای هندوستان موجود بود و بعداً زینت بخش کتابخانهٔ نواب ضیاءالدین‌خان پنبر رئیس[1] لوهارو گشت. چارلس شفر این دستنویس را به پاریس طلبیده و ازآن استفاده نموده بود. اغلب اینکه دو نسخهٔ کتابخانهٔ پاریس را بانسخهٔ لوهارو مقابله کرده باشد. ولی او این موضوع را در مقدمهٔ خود متذکر نشده است. بنابه قول مرحوم غنی‌زاده شفر چاپ خود را بردو نسخهٔ کتابخانهٔ پاریس بنا نهاده است؛ اگر شفر نسخهٔ لوهارو را ذکر میکرد مرحوم غنی‌زاده نیز بآن اشاره می‌نمودند.

حال نه فقط احوال زندگانی ناصرخسرو را از کتابهای سوانح و تذکره‌های گویندگان و نویسندگان فارسی اخذ کرده است، بلکه از اقوال تذکره نگاران بررسی کرده سعی نموده است که افسانه‌ها را که

۱ - رئیس بمعنی جاگیردار، ملاك و لوهارو نام مقامیست ۱۷۴ کیلومتر جنوب مشرق از دهلی.

دربارهٔ ناصر خسرو ایجاد نموده بودند رد کرده حقایق را آشکار سازد و درین مورد دلایل و براهین را پیش آورده که خیلی جالب و پر ارزش است و نیز متن سفرنامه را بدنت و امعان تتبع نموده تا شخصیت واقعی ناصر خسرو را تجسم نماید . مبالغه نیست اگر بگوئیم که حالی نود سال پیش یک طرز تحقیق و روش تدقیق نمایش میدهد که امروز هم لایق تقلید و پیروی محققین و متتبعین خواهد شد . سبک نگارش حالی نیز خیلی ساده و روشن و روان است برخلاف شیوهٔ نویسندگان فارسی هندوستان که در آن‌زمان نثر مصنوع را بسیار دوست میداشتند .

متأسفانه دانشمندان ایران و علاقمندان ادبیات فارسی از چاپ دوم سفرنامه و مقدمهٔ حالی آگاهی نداشته‌اند . علتش اینکه این نسخهٔ مطبوعه حالا خیلی کمیاب شده است وفقط چند نسخه های آن دربعضی کتابخانه های هندوستان پیدا میشود . منظور شده اینست که آن مقدمه را تماماً اینجا نقل نمایم تا خوانندگان ارزش آنرا دریابند . اما باید قبلاً مختصر احوال مقدمه‌نگار را نیز درج بکنم .

خواجه الطاف حسین متخلص به‌حالی یکی از نویسندگان معروف زبان اردو است . وی بنابه گفتهٔ خود درسال ۱۲۵۳ ه . مطابق ۱۸۳۷ میلادی بمقام « پانی‌پت » که از شاهجهان‌آباد (دهلی) جانب شمال بمسافت ۸٤ کیلومتر است تولدیافت . سلسلهٔ نسب او بخواجه عبدالله انصاری معروف به‌پیرهرات و از صوفیان‌نامی می‌پیوندد . یکی از اجداد وی بنام خواجه ملک علی (متوفی بسال ۷۲۸ ه .) که از دانشمندان ممتاز معاصربود به هندوستان وارد شد . سلطان غیاث‌الدین بلبن فرمانروای

هندوستان که علما و فضلا را دوست میداشت و آنها را می‌نواخت، او را تکریم و تجلیل نمود و منصب قضا و خطبه خوانی عیدین در پانی‌پت و تولیت مزارات ائمه که در نواح پانی‌پت واقع بود باو تفویض کرد و در صلهٔ این خدمات اراضی و دیهات برای تأمین معاش باو ارزانی داشت. مادر حالی از خانواده‌ای بود که در «پانی‌پت» بنام «سادات شهدا» اشتهار میدارد.

پدر حالی به‌عمر چهل سالگی و هنگامی که حالی هنوز نه سال داشت بمرد. مادرش نیز بمرض جنون مبتلا بود. بنابراین تربیت و پرورش وآموزش وی را برادر وخواهرش بعهده گرفتند. در آغاز تعلیم حالی قران را حفظ کرد و مقدمات زبان وادب فارسی را ازسید جعفرعلی فرا گرفت و درس عربی بنزد مولوی حاجی ابراهیم انصاری بخواند. سپس بدهلی رفت تا تحصیلات خود را بپایان رساند. اگر چه پیش ازین برادر و خواهرش او را برای زن گرفتن مجبور کرده بوده بودند، بسبب شوق تحصیل‌علم و دانش او هیچ سوانی او را بخاطرنیاورد و تحصیلات خود را ادامه داشت. وصرف و نحو عربی، حدیث و تفسیر و ادبیات فارسی بیاموخت. در آن زمان که در دهلی بود باشاعر شهیر اردو اسدالله‌خان غالب دهلوی شناسائی پیدا کرد و ازو معنی و شرح می‌پرسید و زیر تأثیر صحبت او بشعر گوئی بزبان فارسی و اردو نیز بپرداخت. درین ایام بانواب مصطفی‌خان شیفته (رئیس دهلی وتعلقه‌دار جهانگیرآباد ضلع بلند شهر) آشنا گشت. نواب موصوف بزبان فارسی و

اردو شعر می گفت وحالی هفت وهشت سال که درصحبت وملازمت او بود ذوق سخنوری را بکار برد و اشعار فارسی و اردوی خود را بنظر اصلاح به غالب می‌فرستاد . غالب و نیز شیفته از لغات عامیانه و محاورات صوفیانه اجتناب می‌ورزیدند ودر شعرمبالغه راپسندنمیکردند. حالی هم تحت تأثیر آنها اشعار مبتنی برحقایق و واقعات بزبان ساده و لطیف میگفت . بعداز درگذشت نواب موصوف‌حالی‌در ادارهٔ کتابفروشی دولتی پنجاب لاهور مأموریتی یافت و در دوران اقامت در لاهور باشعرای معروف اردو آن دوره آشنا گشت و در اجتماعات آنها شرکت می‌جست . شعرای لاهور طرح شعر نو در ادبیات اردو انداخته بودندو بجای غزل بطرز کهنه منظومه ها برعنوانات مقرره می‌سرائیدند . حالی نیز در مشاعره منظومات خود را می‌خواند. سپس او لاهور را ترك گفته بدهلی آمد و در دبستانی بنام « اینگلوعربک اسکول » بعهدهٔ آموزگار منصوب گشت . در دهلی کار تالیفات و شعرگوئی وی بالا گرفت و به تقاضای سرسیداحمدخان یکی از راهنمایان نامی گروه مسلمانان در هند و بنیان گذار دانشگاه علی گره‌یک مسدس بنام « مدو جزر اسلام » که حالا فقط بعنوان مسدس حالی ، اشتهار دارد ، تألیف نمود . در آن منظومه زوال دولت اسلامی‌و زبون حالی‌مسلمانان هند را تشریح داده ازتسلط انگلیسی‌ها برهند شکایت کرده‌است. این‌منظومه میان‌اسلامیان هندوستان بسیار مقبول و پسندیده گشت . غیر از مسدس حالی چندین کتابها و منظومه‌ها را تألیف نمود که عده آن بیشتر از چهل باشد واز

آنجمله کتاب «حیات سعدی» مقبولیت فراوان می‌دارد و چندین‌بار بطبع رسیده و نیز بفارسی بتوسط آقای فخرداعی گیلانی ترجمه ونشر شده است.

حالی بسال ۱۹۱٤ میلادی از جهان فانی درگذشت.

پتنه (هند)
سیدحسن
۱۹/٤/۲۵